

В.Ю. Барвіцький

аспірант

Національна академія державного управління
при Президенті України

Науковий керівник: к.ю.н., доц. Пухтинський М.О.

Імплементация принципу верховенства права в процес формування дієздатних територіальних громад

У статті викладені деякі концептуальні положення щодо подальшого реформування місцевого самоврядування в аспекті дієздатності територіальних громад, тобто їх реальної можливості реалізовувати та захищати свої права та законні інтереси. Пропонується детальніше розглянути питання про впровадження нових інститутів місцевого самоврядування (мирових суддів, місцевого уповноваженого з прав людини) та про покращення стандартів публічної етики на місцевому рівні в контексті реалізації принципу верховенства права, зокрема, в розумінні поєднання правового регулювання суспільних відносин із застосуванням звичаїв, традицій, норм моралі та елементів справедливості, розумності, добросовісності.

В статье изложены некоторые концептуальные положения относительно дальнейшего реформирования местного самоуправления в аспекте дееспособности территориальных общин, то есть их реальной возможности реализовывать и защищать свои права и законные интересы. Предлагается подробнее рассмотреть вопрос о внедрении новых институтов местного самоуправления (мировых судей, местного уполномоченного по правам человека) и об улучшении стандартов публичной этики на местном уровне в контексте реализации принципа верховенства права, в частности, в контексте объединения правового урегулирования общественных отношений с применением обычаев, традиций, норм морали и элементов справедливости, разумности, добросовестности.

In this article some conceptual positions of further reform of local self-government system are presented taking into account the capability of local communities for real possibility to realize and protect their own rights and legal interests. The ideas about introduction the new institutes of Local Self-Government, like Justices of the Peace (JPs) and Local Government Ombudsmen (LGO), and about improvement the standards of public ethics on local level taking into consideration the rule of law, consuetudes, traditions are proposed to detail analyze.

Ключові слова: дієздатні територіальні громади, принцип верховенства права, мировий суддя, місцевий уповноважений з прав людини, публічна етика.

Постановка проблеми

Останнім часом у дослідженнях науковців все частіше піднімається тема про подальший розвиток місцевого самоврядування в контексті реалізації

принципу верховенства права [1; 2, с. 106]. Це й не дивно з огляду на звичність застосування доктрини верховенства права в європейських країнах (у вступі Європейської стратегії щодо інновацій та доброго врядування на місцевому рівні, ухваленій Комітетом Міністрів Ради Європи 26 березня 2008 року, зазначено: «Європейські держави приєдналися до Ради Європи з метою краще об'єднати свої зусилля заради гарантування та реалізації ідеалів і принципів, які є спільним надбанням: демократія, права людини, верховенство права») та доволі низький рівень імплементації елементів принципу верховенства права в національне законодавство щодо місцевого самоврядування. Відтягування законодавчого врегулювання давно назрілих проблем у цій галузі, зокрема і на конституційному рівні, негативно впливає на утвердження територіальних громад як дієздатних та самодостатніх первинних суб'єктів місцевого самоврядування.

Звертаючись до термінології, дієздатність територіальних громад – це спроможність територіальних громад (їх членів, тобто місцевих жителів) справляти реальний вплив на прийняття рішень органами місцевого самоврядування [3], які, як показує практика, не завжди є законними та прийнятими на користь громаді. Умовою існування дієздатної територіальної громади є виявлення у населення необхідності спільної діяльності на території за місцем проживання. Така спільна діяльність напряму пов'язана з етнокультурними та соціально-психологічними взаємовідносинами особи та місцевого самоврядування і здійснюється через призму реалізації прав і свобод людини і громадянина в територіальній громаді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Самоуправлінський статус особи розкрито в докторській дисертації російського вченого і судді Конституційного Суду Російської Федерації М.С. Бондаря «Права людини і місцеве самоврядування в Російській Федерації», у працях українських авторів (О.В. Батанов, Р.М. Максакова, П.А. Трачук та інші).

Невирішені раніше частини загальної проблеми

Як свідчить світовий досвід, справжнє самоврядування можливе лише на основі безпосередньої творчої ініціативи самих місцевих жителів [4, с. 196]. Натомість, зараз можемо спостерігати відсутність у громадській свідомості громадян інтересу до активного співробітництва та солідарності з іншими членами територіальної громади, деформацію морально-правових цінностей, втрату навичок самоврядності тощо [4, с. 211]. Де-факто, сучасні територіальні громади, умовно кажучи, володіють переважно «муніципальною правоздатністю», тобто вони потенційно мають комплекс муніципальних повноважень (прав та обов'язків), проте не можуть їх в повній мірі реалізувати практично. В якійсь мірі такі повноваження реалізуються переважно у великих містах, зокрема шляхом створення органів самоорганізації населення, об'єднань співвласників багатоквартирних будинків, місцевих ініціатив тощо. Проте функціонування цих інститутів територіальних громад, на жаль, стикається з основною проблемою – небажанням місцевої влади делегувати їм вирішення певних питань місцевого значення.

Формулювання цілей статті

Таку ситуацію необхідно змінити на краще, зокрема, шляхом залучення членів територіальних громад до спільної діяльності на підставі застосування в муніципальній практиці принципу верховенства права. Таке застосування має враховувати місцеву специфіку, соціально-економічні особливості, культурно-історичні звичаї і традиції територіальних громад тощо. Як зазначає у своїх працях О. Батанов: «...в контексті європейського вектора розвитку української

держави місцеве самоврядування вимагає свого всебічного конституювання та інституціоналізації на принципах гуманізму, людського виміру влади та верховенства права» [5, с. 117].

Якщо звернути увагу на деякі історичні аспекти розвитку місцевого самоврядування та його правові основи, то, як відображає у своїх наукових працях професор П. Гураль, окремі волосні громади часів Київської Русі та на українських землях Великого князівства Литовського, наприклад на Київщині, мали яскраво виражені функції і певну автономність у вирішенні своїх внутрішніх справ, а їхні управлінські органи становили владні структури територіального самоврядування, правовою основою яких було переважно традиційне українське звичаєве право [6, с. 103]. Це право також є елементом верховенства права, яке може бути використано для регулювання певних суспільних відносин.

Отже, розвиток дієздатних територіальних громад залежить не лише від модерної доктрини верховенства права, сучасних соціально-економічних та ідеологічних умов [7, с. 595], але й від історично-правового контексту.

Виклад основного матеріалу дослідження

У жителів територіальної громади села, селища, міста має бути більше механізмів реалізації та захисту своїх прав і свобод. Для цього громада повинна стати самостійним, тобто незалежним від її органів місцевого самоврядування суб'єктом правовідносин, зокрема, їй необхідно надати право звертатись до судів з клопотаннями. Така практика існує, наприклад, у Німеччині: стаття 93 Основного Закону ФРН та відповідні положення Закону «Про Федеральний Конституційний Суд» передбачають окремий вид провадження у Федеральному Конституційному Суді (надалі – ФКС) за конституційними скаргами саме громад або об'єднань громад з приводу порушення їх права на самоврядування. При розгляді такого роду справ ФКС частіше відмовляється від чисто позитивістського підходу до норм Основного Закону ФРН і сприймає конституційне право як таке, що складається не тільки «з окремих норм писаної конституції, а також і з певних, внутрішньо об'єднаних загальних принципів та основоположних ідей, які конституцієдавець ... не конкретизував за допомогою окремої правової норми». ФКС перекидає місток від позитивістського сприйняття змісту Основного Закону ФРН до природних прав та англійської доктрини «верховенства права». Серед складових принципу правової держави, які не згадуються безпосередньо в Основному Законі ФРН, а сформовані правовою наукою та судовою практикою ФКС, зокрема, виділяються такі: правова безпека і захист довіри, обов'язок дотримання справедливості, принцип визначеності, принцип співмірності (або пропорційності, тобто заборона перебільшення) [8; 3, с. 325], які застосовуються ФКС у справах за клопотаннями місцевих громад.

Закріплений у частині першій статті 8 Конституції України принцип верховенства права, який є основою конституційно-правового регулювання суспільних відносин, зокрема у сфері місцевого самоврядування, втілюється у правотворчу та правозастосовну діяльність – переважно у правові позиції (рішення) Конституційного Суду України та закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті, передусім, ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо [9].

У науці муніципального права існує твердження такого: там, де йдеться про захист колективних прав членів територіальних громад, які юридично не визначені, але їх існування припускає Конституція України (природні права), в першу чергу слід керуватися принципом верховенства права [2, с. 108]. Так, в одному з рішень Конституційний Суд України, враховуючи додержання місцевими радами засад справедливості, що є складовою принципу верховенства права (частина перша статті 8 Конституції України), та прагнучи збалансувати інтереси держави, територіальних громад і платників податків, розтлумачив положення

окремих законодавчих актів стосовно оподаткування. Суд вважає, що Верховна Рада Автономної Республіки Крим, місцеві ради вправі встановлювати додаткові пільги щодо оподаткування в межах сум, які надходять до їх бюджетів, за умови, що загальнодержавний податок на прибуток, платником якого є підприємства комунальної власності, відповідно до законів України справляється до бюджетів Автономної Республіки Крим та рад і не враховується при визначенні міжбюджетних трансфертів. Конституційний Суд України також зазначив, що запровадження пільг щодо окремих податків чи конкретних їх платників не повинно розглядатися як прояв податкової дискримінації, недобросовісної конкуренції, створення привілейованого становища, порушення принципів рівності та єдиного підходу в оподаткуванні [10]. На підставі даного Рішення законодавець зобов'язаний внести відповідні зміни до законів, переглянувши процедуру оподаткування шляхом не тільки надання пільг, але й встановлення статичної частки податку на прибуток, який залишався б на місцевому рівні. Потребують законодавчого вирішення також питання щодо підвищення земельного податку та встановлення податку на нерухомість, які були б повністю передані до місцевих бюджетів.

Відповідно до Конституції і законів України захист порушених колективних прав членів територіальних громад може здійснюватися в судовому і позасудовому порядку. Особливий інтерес викликає запровадження позасудових інститутів такого захисту: місцевого уповноваженого з прав людини (територіальної громади) – громадського захисника (успішно функціонує в Італії, Голландії), та мирових суддів в системі місцевого самоврядування, на підставі засад верховенства права. Ці інститути, на наш погляд, мають діяти на підставі засад верховенства права та ефективно сприяти підвищенню дієздатності територіальних громад.

Крім цього, процес імплементації верховенства права в національну правозастосовну систему повинен передбачати демократичні процедури пошуку гідних кандидатів та їх обрання на відповідні посади в органах місцевого самоврядування, жорсткий громадський та державний контроль за дотриманням положень чинної Конституції та законів України [11, с. 127]. Рівень сучасної муніципальної культури продовжує бажати кращого. Неабиякою мірою загострюють ситуацію особисті амбіції місцевих лідерів, їх корисливість, кар'єризм, нездатність йти на компроміси, прагнення уникнути персональної відповідальності за помилки і злочини [12, с. 90-91]. Тому, для вирішення цих та інших проблем місцевого самоврядування необхідно активніше використовувати засади верховенства права для захисту колективних прав і законних інтересів територіальних громад.

Суттєвою проблемою формування кадрового потенціалу органів місцевого самоврядування є те, що у місцевому самоврядуванні відсутнє фактичне розмежування політичної та професійної діяльності, а це значно ускладнює якісне дотримання принципів служби в цих органах [13], а також – засад верховенства права. Серед цих принципів мають велике значення наступні: дотримання вихованості, культури і толерантності поведінки; сумлінність, чесність, політична незаангажованість, неупередженість; забезпечення належного (ефективного та економного) використання довірених ресурсів для реалізації публічних інтересів; попередження деструктивних конфліктів інтересів тощо. По суті це принципи, які відповідають засадам верховенства права.

Легалізувати зазначені принципи поведінки мав би закон «Про доброчесну поведінку осіб, уповноважених на виконання функцій держави, органів місцевого самоврядування» (законопроект напрацьовано і зареєстровано у Верховній Раді України, реєстр. № 2362 від 10.04.2008 р.). Існуючі в зарубіжних країнах подібні закони (або кодекси) побудовані за «духом демократії» і беруть

за основу поцінювання та реалізацію принципу служіння суспільству. Звідси належну поведінку службовця вони атестують, виходячи з критеріїв підтримки існуючого ладу та його цінностей, проявів громадянськості, служіння суспільним інтересам і сприяння соціальній справедливості [14, с. 9]. Незважаючи на відсутність прийнятого законодавчого акту, сьогодні в Україні вже діє ряд локальних кодексів, схвалених місцевими радами. Наприклад, етичний кодекс посадових осіб місцевого самоврядування прийнято в містах Вінниці, Тростянці Сумської області; етичні вимоги до представників міської влади стали складовою частиною «Кодексу етики, честі, порядності, добросовісного та ефективного управління Славутицької територіальної громади» тощо. Фактично ці кодекси сприяють формуванню у посадових осіб місцевого самоврядування культури верховенства права, яке, як відомо, не обмежується лише сферами нормотворення і правозастосування, але й стосується звичаїв, традицій, норм моралі, культури тощо.

Вкрай важливим є також прийняття Закону України «Про адміністративні послуги» (законопроект зареєстровано за № 6020 від 29.01.2010 р.), оскільки на сьогодні не врегульована процедура надання органами публічної влади адміністративних послуг, а подібні інституційні впливи поряд із моральною саморегуляцією представників місцевої влади матимуть значний управлінський потенціал для підтримки продуктивного функціонування територіальних громад. Але й тут не обійтись без верховенства права, яке повинно реально забезпечувати надання цих послуг та захист прав споживачів.

У питаннях захисту колективних прав і законних інтересів членів територіальних громад позитивним кроком є розробка на основі відповідної концепції [15] законопроекту «Про мирових суддів територіальних громад» (реєстр. № 3291 від 10 жовтня 2008 р.). Це один із небагатьох концептуальних документів, в якому безпосередньо продукуються певні елементи верховенства права: пріоритет прав і свобод людини і громадянина, а також підвищення ролі народної моралі в житті територіальної громади, утвердження справедливості, порядності, компетентності, неупередженості, чесності мирових суддів, відданості справі тощо.

На думку автора, ідея створення мирових судів у системі місцевого самоврядування базується на аналізі генези інститутів місцевого самоврядування в історичній ретроспективі, а саме: на досвіді функціонування на українських землях волосних судів. Так, вічові зібрання і старости, крім нормотворчих, виконавчо-розпорядчих, здійснювали й судові функції. Тобто вони були ще й судовими органами волості, до компетенції яких входило вирішення багатьох цивільних і кримінальних справ. Наприкінці XVIII – в середині XIX ст. волосні правління, як органи територіального самоврядування, крім здійснення функцій громадського, фінансового і поліцейського управління, також вирішували судові справи [6, с. 101].

І хоча сьогодні є чимало противників створення системи мирових судів, начебто через їх непотрібну конкуренцію із судами загальної юрисдикції, третейськими судами, а також через ймовірну некомпетентність мирових суддів [16] законопроектом 2008 року передбачається можливість обрання мировими судьями громадян, які не мають вищої освіти, а здобули своєю працею авторитет серед громадян і мають великий життєвий досвід. Автор вважає, що ідея щодо створення інституту мирових суддів заслуговує на увагу та подальше наукове дослідження, адже попередні концепції реформування судової системи зводились до вже існуючих судових інституцій влади, які не розширювали доступу громадян до правосуддя.

Але правова держава – це держава, в якій також дотримується і принцип верховенства права. Якщо ж враховувати, яка кількість справ потрапляє сьо-

годні до Європейського Суду з прав людини через незадоволеність українських громадян рішеннями судів загальної юрисдикції, то мирові судді, керуючись засадами верховенства права, могли б набагато ефективніше і краще вирішувати спірні питання на рівні територіальних громад. Так, станом на 31 грудня 2009 року на різних стадіях розгляду в Європейському Суді з прав людини перебувало 10 000 заяв (8,4 % від загальної кількості – 119 300 заяв) проти держави Україна. У 2009 році Україна посіла четверте місце за кількістю надісланих заяв до ЄСПЛ – 4693 скарги на дії держави, які порушують Європейську конвенцію з прав людини.

Практика таких країн, як Іспанія, Італія, які в цьому плані можуть бути для нас зразком, свідчить, що там розглядається більше 60-70 відсотків усіх судових справ саме мировими судьями. А ми в Україні говоримо про те, що у нас місцеві суди перевантажені. Так як вони можуть бути не перевантаженими, якщо немає такої ланки, яка б дозволяла громадянам швидко і оперативно вирішувати свої питання, зокрема, на підставі засад верховенства права (з виступу Кампа В.М. на Міжнародному семінарі з питань імплементації Європейської хартії місцевого самоврядування та виконання Україною своїх зобов'язань як держави-члена Ради Європи у галузі місцевого та регіонального розвитку (5 березня 2007 року). У країнах, де немає мирових суддів, можуть використовуватися інші інститути захисту прав громадян та вирішення спорів. Так, наприклад, при кожній місцевій раді в Чехії є служби, які займаються вирішенням справ, що передбачають адміністративні санкції, однак працівники цих служб не мають статусу мирових суддів, оскільки виконують функції держслужбовців. Тим не менш, чеські суди не займаються розглядом подібних справ, тому на одного суддю першої інстанції на місяць припадає не більше 70-80 справ, на відміну від вітчизняних районних судів – 300-400 справ [17, с. 4].

Крім мирових суддів, одним із найбільш відомих механізмів громадського контролю на місцях в європейських країнах є інститут місцевих уповноважених з прав людини. Процедура його застосування чітко виписана у Рекомендаціях Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи № 61 (1999) [18]. За умов зростаючої складності функціонування адміністративних систем та перевантаженості адміністративних судів, Конгрес підтримав створення бюро уповноваженого з прав людини та запровадження посад місцевих і регіональних омбудсменів, що дозволяє уникнути занадто тривалих і дорогих судових процедур, скоротити їх кількість та бюрократичну «відстань» між громадянами й органами влади; сприяє кращому захисту прав людей та врахуванню потреб громадян [19]. Керуючись принципами, ухваленими в Резолюції Ради Європи № 80 (1999), Конгрес рекомендує урядам держав-членів Ради Європи, де на національному рівні інститут уповноваженого з прав людини вже створено (Україна належить до таких держав), сприяти запровадженню відповідних інститутів на місцевому й регіональному рівнях та належним чином інформувати громадян про їх завдання і можливості [18, с. 71–72].

Висновки

Підсумовуючи, хотілося б зазначити, що питання імплементації всіх без винятку елементів принципу верховенства права в національне законодавство та практику його застосування як необхідної умови практичного формування дієздатних та самодостатніх територіальних громад мають принципове значення і потребують подальшого вивчення та вироблення у зв'язку з цим пропозицій для законодавця. Адже, як зазначає О.В. Батанов: «у контексті прагнення України приєднатися до європейських демократичних стандартів викликає подив ситуація, коли серед принципів місцевого самоврядування, передбачених у чин-

ному Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні», такі принципи, як верховенство права, гуманізм, визнання людини, її прав і свобод найвищою соціальною цінністю та головною метою місцевого самоврядування, взагалі не згадується» [19, с. 43]. В іншому поточному законодавстві з питань місцевого самоврядування також майже не застосовується принцип верховенства права.

Отже, вважаємо, що вкрай необхідним є, по-перше, законодавче врегулювання питання щодо правосуб'єктності територіальної громади відповідно до засад верховенства права, її правових, організаційних та інших гарантій, що визначальною мірою впливають на дієздатність такої громади, її реальну спроможність самостійно і в повному обсязі вирішувати питання місцевого значення та захищати свої колективні права і законні інтереси. По-друге, мають бути доопрацьовані законопроекти «Про мирових суддів територіальних громад», «Про добросесну поведінку осіб, уповноважених на виконання функцій держави, органів місцевого самоврядування» із супроводженням цього процесу їх громадським обговоренням. Апробацією доцільності впровадження інституту мирових суддів міг би слугувати експеримент по роботі мирових суддів у декількох територіальних громадах різних регіонів. По-третє, відстоюванню територіальними громадами своїх колективних прав і законних інтересів сприяла б розробка Методики вироблення та ухвалення територіальними громадами рішень на підставі складових принципу верховенства права та з урахуванням місцевих звичаїв, традицій тощо.

Література

1. *Батанов О.В.* Місцеве самоврядування в Україні в контексті реалізації принципу верховенства права / О.В. Батанов // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 11-12. – С. 38-46.
2. *Кампо В.М.* Верховенство права в системі правового захисту місцевого самоврядування / В.М. Кампо, Т.О. Провізіон, В.Ю. Барвіцький // Європейські орієнтири місцевого і регіонального розвитку / Заг. ред. М. Пухтинського, О. Влащенко. – К.: Видавництво Академії муніципального управління, 2009. – 508 с.
3. *Жовнірчик Я.Ф.* Формування самодостатніх територіальних громад і стратегія їх економічного саморозвитку / Я.Ф. Жовнірчик // Університетські наукові записки: Часопис Хмельницького університету управління та права. – 2005. – Вип. 1-2. – Стор. 324-331.
4. *Батанов О.В.* Територіальна громада – основа місцевого самоврядування в Україні: Монографія / О.В. Батанов. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 260 с.
5. *Батанов О.* Концептуальні аспекти реформи місцевого самоврядування в Україні / О. Батанов // Право України. – 2009. – № 12. – С. 117.
6. *Гураль П.* Волосна територіальна громада – організаційно-правова основа самоврядування в Україні: історико-правовий аспект / П. Гураль // Право України. – 2009 р. – № 12. – С. 102-103.
7. *Захаров О.В., Пунь С.Т.* Характеристика понять «територіальна громада», «самодостатність територіальної громади» та роль цих явищ у розвитку місцевого самоврядування як соціально-економічної гарантії конституційного ладу України / О.В. Захаров, С.Т. Пунь // Правова держава: Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. – 2003. – Вип. 14. – С. 595-599.
8. *Рижков Г.* Принцип правової держави в Основному Законі (Конституції) ФРН і судова практика Федерального Конституційного суду ФРН / Г. Рижков. – К., 2008. – 112 с.
9. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповід-

ності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 219.

10. Рішення Конституційного Суду України від 16.02.2010 р. № 5-рп/2010 у справі за конституційним зверненням Акціонерного товариства «Страхова компанія «Аванте» щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 1 Закону України «Про систему оподаткування», статті 15 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» // Вісник Конституційного суду України. – 2010. – №2. – С. 42.

11. *Заяць І.* Місцеве самоврядування: генеза законодавства та політики / І. Заяць // Право України. – 2009. – № 12. – С. 127.

12. Українські еліти в контексті місцевого і регіонального розвитку: історія та сучасність. Популярний нарис / [Пухтинський М., Власенко О., Ворона П., Лопатинський В., Обушний О.]. – Полтава: ПП Шевченко, 2009. – 160 с.

13. Місцеве самоврядування в Україні: стан та перспективи розвитку. Аналітична доповідь. – К.: НІСД, 2009. – 62 с.

14. *Василевська Т.* Професійно-етичні кодекси в системі публічної влади / Т. Василевська // Впровадження стандартів публічної етики на місцевому і регіональному рівнях: українська практика та європейський досвід / За ред. В.В. Толкованова, Н.В. Щербак. – К.: Центр досліджень питань місцевого і регіонального розвитку та сприяння адміністративній реформі, 2008. – 212 с.

15. *Кампо В.М.* Мирові судді та громадські мирові судді в Україні: проблеми та перспективи впровадження / В.М. Кампо. – К.: Ін-т громадян.сусп-ва, 2007. – 40 с.

16. *Хавронюк М.* Чи потрібні Україні мирові суди? / М. Хавронюк, С. Мироненко // Дзеркало тижня. – № 24 (752). – 27 червня 2009 р. – С. 6.

17. *Тимошук А.* Последний шанс для альтернативного судопроизводства / А. Тимошук // Судебно-юридическая газета. – № 02 (002). – 27 апреля 2009 г. – С. 4.

18. Про участь уповноважених з прав людини (омбудсменів) на місцевому й регіональному рівнях у захисті прав громадян: Рекомендація Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи № 61 (1999) // Бюлетень бюро інформації Ради Європи в Україні. – 2005. – № 11. – С. 71-72.

19. *Батанов О.* Місцевий уповноважений з прав територіальної громади в механізмі захисту прав людини (проблеми теорії та практики) / О. Батанов // Право України. – 2001. – № 2. – С. 43-46.